

Катарина НИКОЛИЋ

ЦРКВА СВ. ЂОРЂА У ЉЕШЕВИЋИМА, ДОЊИ ГРБАЉ

Кључне ријечи: Цркве у Грбљу, села Михољског збора, село Љешевићи, култ св. Ђорђа у Боки Которској, црква св. Ђорђа у Љешевићима, Даскал Рафаил Димитријевић.

Село Љешевићи једно је од села Доњег Грбља, а у географском смислу најзападније је од свих грбљских села и најближе Кртолима. Налази се на надморској висини од 30-200 метара и граничи се са селима Врановићи, Главатићи и Кртолима. Збијене групације кућа распоређене су уз пут који води у Бигову и груписане по братствима.

Сл. 1 - Положај цркве св. Ђорђа на карти Тиватског залива

Око села има доста обрадиве земље, и то су од давнина били вртови, виногради, пашњаци и шуме. Због миграције становништва у

оближње градове данас се обрађује још само дио тих површина. Ово је водом прилично оскудан крај, па су становници села одувијек користили кишницу која се сакупљала у бистијерне.

У селу постоји пет цркава, а то су св. Госпођа, св. Петка, св. Харитон, Св. Никола и св. Ђорђе.

У писаним историјским изворима село се први пут помиње у 15. вијеку.

У свом раду „Село Богдашићи у Средњем веку“ Иван Божић помиње село Љешевиће које је заједно са полуострвом Луштица, селима Пасиглава, Богдашићи, Превлаком са жупом, соланама и острвима, било дио метохије православног манастира св. Арханђела Михаила на Превлаци¹.

У декрету млетачког дужда Фоскарија од 22. маја 1422. године помиње се да је село Љешевићи имало цркву св. Александра (св. Харитона или св. Лесандра) и свог свјештеника².

У једном спису на латинском језику из 1494. године спомињу се Белан Новаковић и Дабин Ђурашевић из Љешевића.³

У извјештају которског ректора Павла Доната из 1553. године поред насеља Брда, Богдашићи, Кртоли и Луштица, помиње се и насеље Љешевићи под називом „Sborro de S. Michiel“. У истом извјештају наводи се и да је насеље имало 46 домова са 210 становника.⁴

У Кртољском Поменику који се чува у манастиру Савина, у три читуље (Вука Ивова Штилета, Пера Јовова Каштелана и Марка Марошевића) помињу се имена монаха и монахиња из Љешевића.⁵

Све до 1865. године Љешевићи су у административном смислу припадали Луштици или прецизније Кртолима, а након наведене године Грбальској општини.

О пореклу становника Љешевића, Сава Накићеновић наводи да су се, поред Верставчевића као старосједиоца, Штилети, Гиљаче, Гобовићи и Меровићи доселили из Албаније у 16. вијеку, Каштелани из Мирца у 16. вијеку, Марошевићи из Кртола у 17. вијеку и Јовичићи из Маина у 17. вијеку.⁶

¹ Иван Божић, *Село Богдашићи у Средњем веку у дјелу Непоморје 15. века*, (СКЗ, Београд, 1979),

² Сава Накићеновић, *Бока* (Београд, 1913), 560

³ Младен Црногорчевић, *Гласник Православне далматинске цркве* (Задар, 1903), бр. 3, 45

⁴ *Ibidem*, 46

⁵ Сава Накићеновић, *Бока* (Београд, 1913.), 560

⁶ *ibidem*, 560

Након земљотреса од 1979. године извршен број становника Љешевића иселио се у оближње градове Котор, Тиват и Будву.

ОПИС И АНАЛИЗА ЦРКВЕ

Малена црква св. Ђорђа у Љешевићима⁷ налази се на кршевитој главици недалеко од пута Радановићи-Бигова. Ово је истакнут заравњен положај и са ове позиције пружа се поглед на читаво Грбаљско поље, те простор Горњег Грбља, Солила и полуострва Превлаке.

Око цркве је пространо црквено двориште ограђено ниским каменим зидом зиданим „у сухо“, који у неправилној линији, прати конфигурацију терена. У самом дворишту, поред цркве постоји неколико крупних природних стијена.

Сл. 2 - Изглед цркве и црквеног дворишта, прије радова (снимио С. Красан, 2008.г.⁸)

Данас се од пута за Бигову цркви може прићи новопробијеним макадамским путем којим се долази до капије на источној страни оградног зида црквеног дворишта. Уз сјеверни зид цркве сачувани су и остаци камених степеника приступне стазе која је од капије водила до улаза у саму цркву. Изворно, главни приступ цркви био је стазом која из села води до улаза на западној страни оградног зида.

Црква св. Ђорђа сразмерно је мала грађевина, правоугаоне основе са полукружном апсидом на источној страни и улазом на западној фасади. Црква је без звоника.

⁷ Црква св. Ђорђа у Љешевићима уписана је у Регистар споменика културе Црне Горе 25. новембра 1957. године као споменик културе III категорије. За податке о цркви св. Ђорђа захваљујем се Смиљки Кривокапић, етнологу из Центра за документацију Регионалног завода за заштиту споменика културе Котор.

⁸ Све фотографије у овом раду које подразумјевају фотографије затеченог стања цркве из 2008. године, као и током и након рестаурације снимио је фотограф Срећко Красан из Тивта.

Сл. 3 - Изглед цркве и њен положај у односу на Грбаљско поље, поглед са сјеверозапада, прије радова

Зидана је масивним каменим зидовима од локалног кречњака сивкасте боје у кречном малтеру. Због пада терена, на сјеверној и источној страни видљив је дио темеља ширине ~80 цм који носи зидове цркве зидане блоковима неуједначене величине и облика. На подужним фасадним зидовима у подножју крова сачувани су остаци једноставно профилисаног каменог вијенца.

Иако је грађевина у рушевном стању, на основу остатака видљиво је да је била засведена каменим сводом чији су остаци пронађени у унутрашњости цркве. На основу остатака закључује се такође и да је свод у посљедњој фази био покривен двоводним кровом од ручно прављене каналице.

Засведена унутрашњост цркве била је у неколико слојева малтерисана кречним малтером; међу сачуваним остацима нису уочени трагови сликане декорације. У сачуваном дијелу оригиналног пода цркве од камених плоча сачуван је жлијеб у коме је стајао дрвени иконостас. У олтарском простору видљив је и положај часне трпезе у виду квадратног удубљења у коме је могао стајати стуб часне трпезе, али његови остаци нису пронађени у материјалу срушеног свода цркве.

У наосу цркве, близу улазних врата сачуван је попречно постављен гроб покривен једноставно обрађеном правоугаоном каменом плочом без декорације и натписа (цртеж бр. 1). Изворно, под у унутрашњо-

Сл. 4 - Изглед унутрашњости цркве са удубљењем за иконостас и положајем часне трпезе, прије радова

Сл. 5 - Изглед цркве, поглед са југоистока, прије радова

сти цркве био је поплочан каменим плочама од домаћег кречњака, неуједначеног облика и величине. Неколико подних плоча сачувано је *in situ* (цртеж бр. 1)

Унутрашњост цркве освијетљена је са три мала прозорска отвора у виду правоугаоних пушкарница. На сјеверном зиду налази се зидна ниша, а у углу између јужног зида и апсиде налази се закошена камена полица. Ова два простора имала су улогу проскомидије и ђаконикона.

ИСТОРИЈАТ ГРАЂЕЊА ЦРКВЕ

У познатим историјским изворима нема сачуваних података о времену настанка цркве. Младен Црногорчевић у свом дјелу Цркве у Грбљу наводи да је иконостас у овој цркви израдио Даскал Рафаил Димитријевић⁹.

По истом наводу, на једној од тада сачуваних икона стајала је исписана година **А.З.Н.В.** (1752) и име **Раи** (Рафаил), а на другој година **А.З.О.** (1770). Једна од ових година могла би да означава вријеме када је израђен или обновљен иконостас у цркви.

По истом извору, на иконостасу се налазио слједећи натпис из 18. вијека:

НЕ ТЕМЛО ПИСАШ . БРАЋА ПРОКАРАДЪРИ ВЪКОШ ІУВО . ВЪКО РАДОВ
НИКО СЪПАНИЧИН СЪ СВОМЪ БРАЋОМ ЦРКОВИНЕ ѿ СТИЕ ГОСПОЌЕ
ТВОРИМЕ СЕВЕ ВЕЧНИИ ПОМЕН + ѿБЪ ДА ПРОСТИ¹⁰

Судећи по овом писаном документу може се закључити да је црква св. Ђорђа старија од 1752. године. С обзиром да црква не посједује изразите стилске одлике, већ карактеристике традиционалне архитектуре која је била заступљена током периода од више вјекова, вријеме њене градње не може се утврдити док не буду извршена детаљна истраживања архивских извора.

По казивању мјештана постоји предање, по којем су у цркви и око ње сахрањени су монаси који су се овдје преселили средином 15. вијека из разрушеног манастира св. Михаила на Превлаци. Судећи по овом предању, на мјесту данашње цркве могао је постојати старији манастир у који су дошли или који су основали монаси пребјегли са Превлаке.

⁹ Младен Црногорчевић, Гласник Православне далматинске цркве (Задар, 1903), бр. 3, стр. 46

¹⁰ Ibidem, 46

Међутим, до данас нису познати материјални подаци који би могли да пруже потврду такве претпоставке¹¹.

По казивању мјештана Љешевића, у вријеме борби између аустроугарске и црногорске војске у првом свјетском рату, у цркви св. Ђорђа и на положају око ње налазило се аустроугарско војно упориште. У међусобном гранатирању црква је погођена, и том приликом срушен је свод који је до данас остао у рушевном стању. Становници Љешевића и других граничних села били су у ово вријеме расељени, а након повратка затекли су срушену цркву која није обнављана до наших дана.

ОПИС ЗАТЕЧЕНОГ СТАЊА

Од поменутог гранатирања цркве у првом свјетском рату, црква је стајала без крова и свода. Осим свода над наосом, оштећена је и калота апсиде и недостајао је дио вијенца у подножју крова на сјеверном зиду. На улазу, недостајала су дрвена врата. Пошто су зидови цркве солидно зидани у јаком кречном малтеру до данас су опстали у добром стању. Друга значајнија оштећења нису видљиви.

Прије почетка посљедњих истраживања, током 2008. године, у унутрашњости цркве стајала је знатна количина материјала срушеног свода, коју су мјештани Љешевића непосредно прије почетка радова пажљиво разврстали и депоновали у близини цркве. По казивању мјештана, након рашчишћавања материјала срушеног свода нису пронађени остаци часне трпезе, иконостаса нити други богослужбени предмети.

По предању, у цркви и око ње сахрањени су монаси и монахиње који су у цркву св. Ђорђа дошли из манастира св. Михаила на Превлаци. Њихов број до данас није познат. Поред гроба који се налази у унутрашњости цркве, у црквеном дворишту пронађено је још шест једноставних гробова покривених правоугаоним каменим плочама. Два гроба налазе се непосредно испред улаза у цркву, а остали су распоређени по црквеном дворишту, без видљивог реда. Ниједна од ових плоча није сачувана цијела, али су све приближно истих величина ~60-70 x 180-200 цм.

На двије гробне плоче учачају се два рељефна украса. Један је у виду урезаног крста, а други је круг у виду тордираног ужета.

¹¹ Иван Божић у дјелу *Немирно поморје 15. века: О пропасти манастира св. Михаила на Превлаци* (СКЗ, Београд, 1979), 88-90, наводећи „Ту вероватно више није било ниједног калуђера. Постепено су нестајали Стари манастир (св. Михаила) је опустео пре но што су Турци 1439, први пут покорили српску деспотовину“, говори о постепеном напуштању манастира од стране монаха.

Сл. 6 и 7 - Изглед двије гробне плоче са уклесаним мотивима крста и круга у виду тордираног ужета

Сл. 8 - Изглед западне фасаде цркве, прије радова

Сл. 9 - Изглед сјеверне фасаде цркве, прије радова

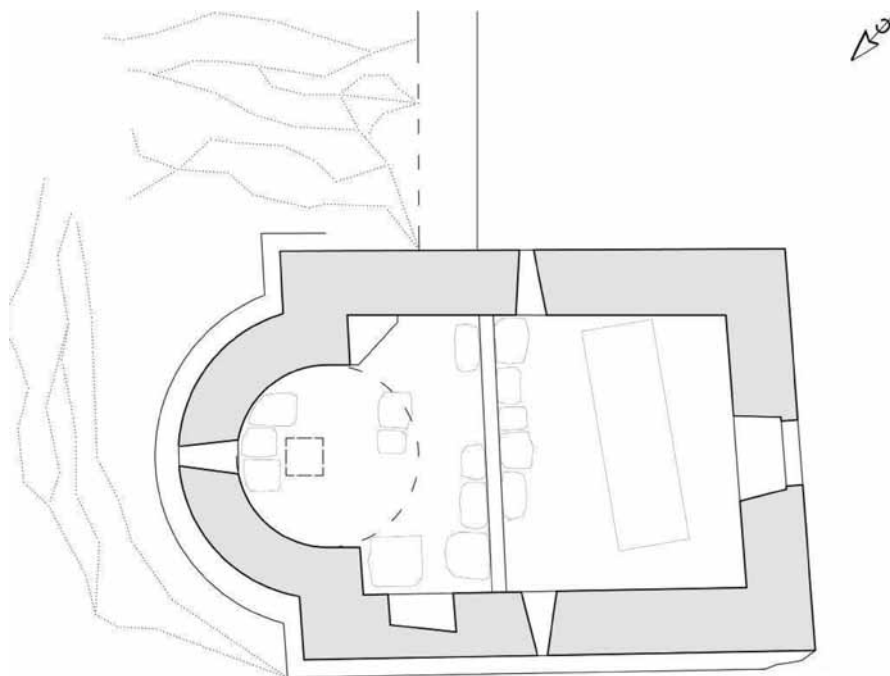
Сл. 10 - Изглед источне фасаде цркве, прије радова

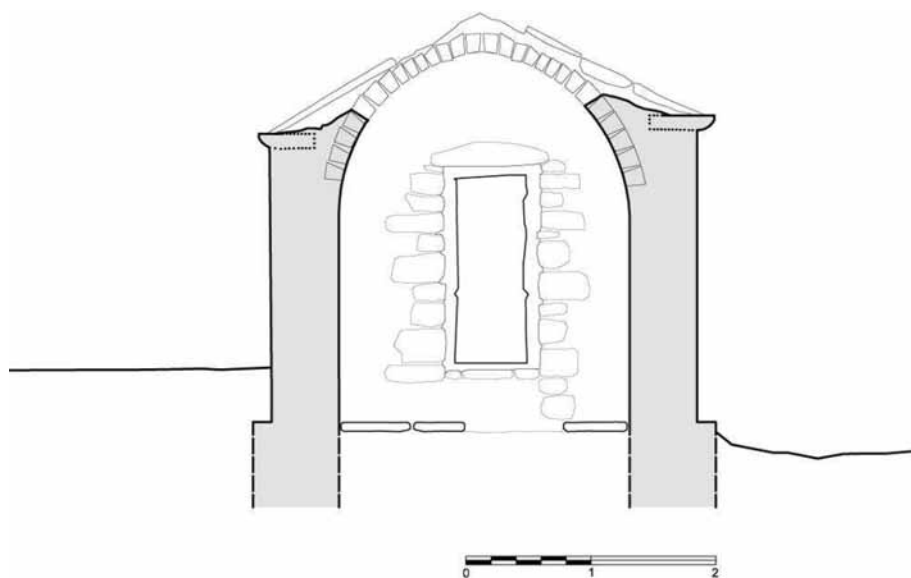
Сл. 11 - Изглед јужне фасаде цркве, прије радова

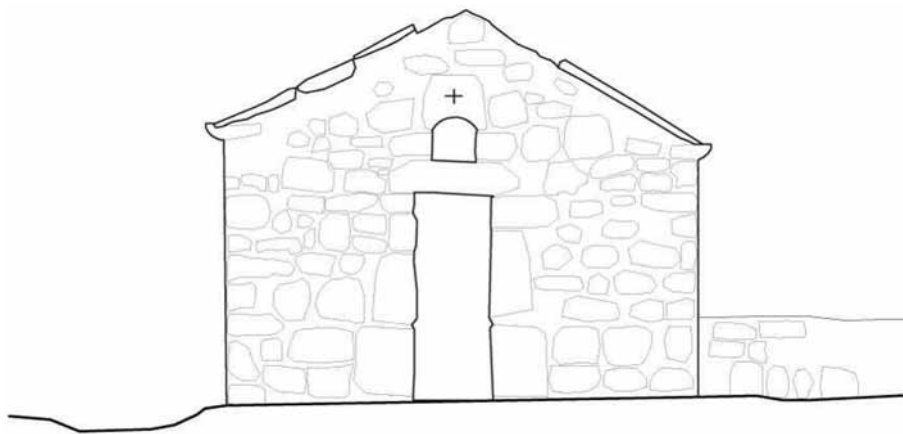
Сл. 12 и 13 - Изглед унутрашње стране западног и источног зида цркве, након уклањања шута

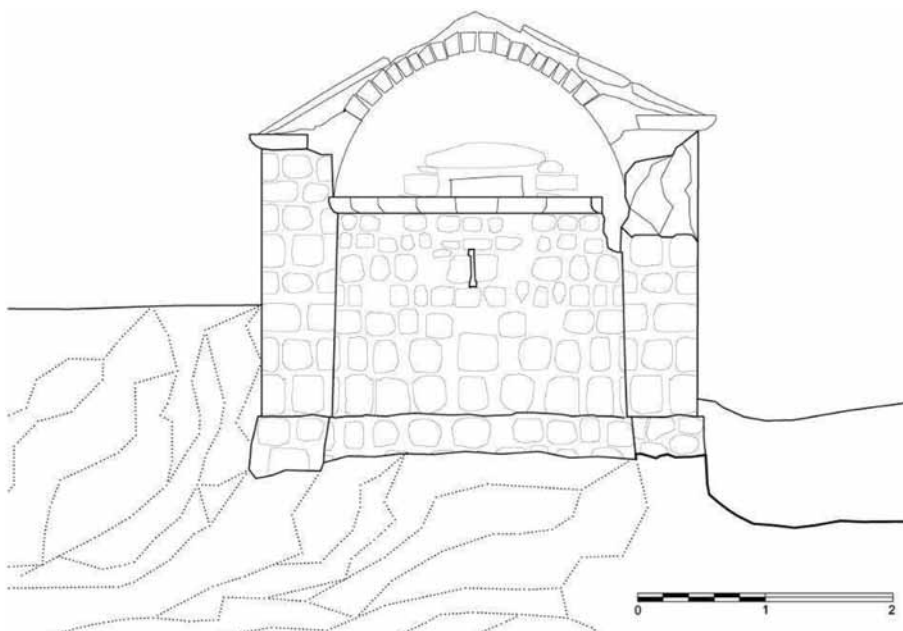
Цртеж 1 - Основа цркве, прије радова

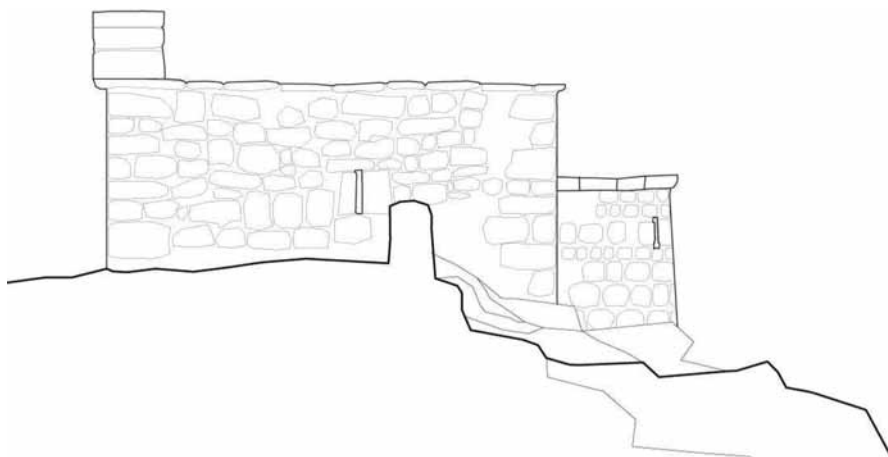
Цртеж 2 - Попречни пресјек, прије радова

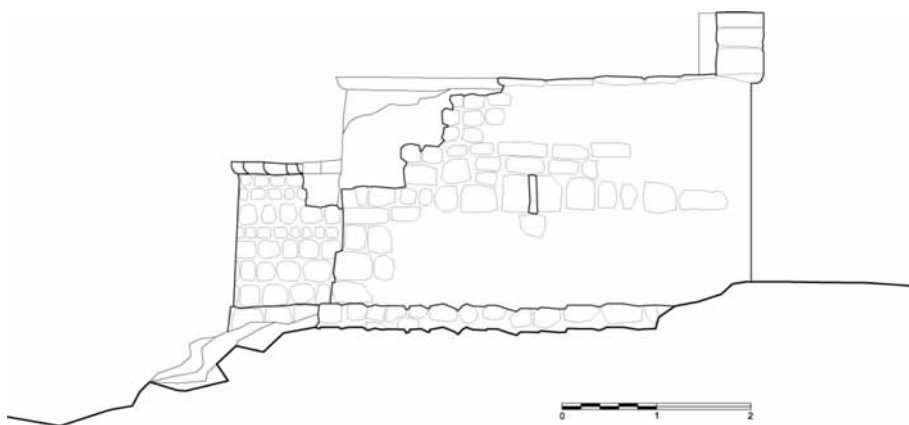
Цртеж 3 - Западна фасада, прије радова

Цртеж 4 - Источна фасада, прије радова

Цртеж 5 - Јужна фасада, прије радова

Цртеж 6 - Сјеверна фасада, прије радова

КОНЗЕРВАТОРСКО-РЕСТАУРАТОРСКИ РАДОВИ

Након периода од готово једног вијека од напуштања цркве св. Ђорђа услед оштећења насталих у првом свјетском рату, у најновије вријеме приступило се њеној обнови¹². Пројекат рестаурације односио се на обнову саме цркве, црквеног дворишта са зидом, приступног пута, као и на израду новог иконостаса и звоника.

Сл. 14 – Изглед цркве и црквеног дворишта, послје радова

КОНЗЕРВАТОРСКИ ПРИСТУП

Главни принцип при обнови цркве св. Ђорђа био је да се споменик обнови у складу са конзерваторским принципима за обнову историјских грађевина, тј. да се обнове и очувају њене историјске, архитектонске и амбијенталне вриједности и да се оспособи за поновно вршење вјерских обреда.

Пошто црквено двориште са оградним зидом, гробницама и природним стјенама које се налазе унутра зида чине дио комплекса, при њиховој обнови примјењен је исти принцип.

У процесу избора конзерваторских и архитектонских метода одабрано рјешење израђено је у складу са Конзерваторским условима изда- тим од стране Регионалног завода за заштиту споменика културе Котор и у складу су са важећим принципима службе заштите. Такође, предложеним рјешењем у највећој мјери испоштоване су архитектонске карактеристике постојеће грађевине у смислу облика и димензија, конструк-

¹² Одбор за обнову цркве св. Ђорђа у Љешевићима на челу са Миливојем Штилетом, Дејаном Штилетом, Васком Маровићем, Миланом Гобовићем и Ивом Гиљачом покренуо је и водио послове на обнови цркве који су трајали у периоду од марта 2008. до априла 2009.г. Пројекат рестаурације цркве повјерен је аутору овог рада. Сарадници на изради пројекта били су дипл. инж.грађ. Славо Одаловић и мр Миодраг Савелић, дипл. инж.електротехнике. Управо захваљујући квалитетној сарадњи између чланова Одбора за обнову цркве, аутора пројекта-архитекте конзерватора и стручњака из Регионалног завода за заштиту споменика културе из Котора радови на обнови цркве изведени су врло успјешно.

ције, материјала, величине и распореда отвора, врсте и нагиба крова, и сл. Примјењен је принцип минималних интервенција, који подразумјева употребу минималних потребних средства конструктивне санације, те примјене савремених материјала и инсталација који би могли да на било који начин умање изворност и вриједности грађевине.

Истраживачки радови. Ради добијања што поузданијих података о историјату грађевине консултовани су расположива литература и историјски извори. Да би историјска слика била потпуна, потребно је додатно извршити и архивска истраживања.

Функција. Пројектом обнове цркве предвиђено је да се задржи њена изворна вјерска намјена. Уређење црквеног дворишта није подразумјевало друге интервенције осим рашчишћавања од дугогодишње самоникле вегетације и шута насталог рушењем цркве, као и постављање нових клупа и освјетљења.

Конструктивна и сеизмичка санација. Након пажљиве анализе конструкције и оштећења грађевине, извршене су сљедеће мјере конструктивне санације: реконструкција свода од камена и калоте апсиде, постављање челичног прстена по врху зидова цркве, и ињектирање зидова цркве.

Презиђивање свода изведено је уз коришћење оригиналних свода-ра сачуваних у унутрашњости грађевине и кречњака из локалног мајдана у Љешевићима који је коришћен за допуну недостајућих дјелова. За санацију свода нису коришћени додатни бетонски или армирано-бетонски елементи.

Конструктивно осигурање зидова и свода изведено је њиховим повезивањем у хоризонталном правцу путем а.б. прстена дуж подужних зидова и попречних челичних затега. Затјега на западној страни постављена је у хоризонталну спојницу на унутрашњој страни западног зида. Према истоку, затјега је видна у простору, али је заклоњена гредом иконостаса.

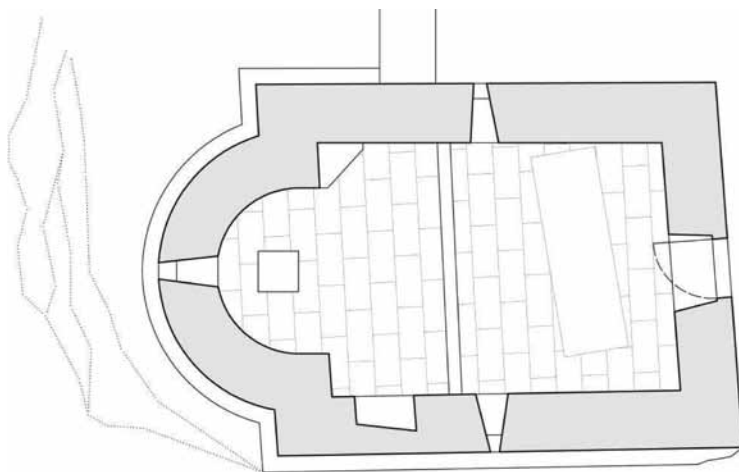
Материјали. За презиђивање свода цркве коришћен је постојећи сачувани камен који је прије почетка радова пажљиво рзврстан и депонован у непосредној близини цркве. Недостајући дјелови допуњени су новим каменом, истим по врсти, боји, степену обраде и из истог мајдана као изворни.

За поплочавање унутрашњости цркве такође су коришћене камене плоче из локалног каменолома у Љешевићима. Поплочање је извршено по узору на изворно, у попречним редовима ширине ~30 цм.

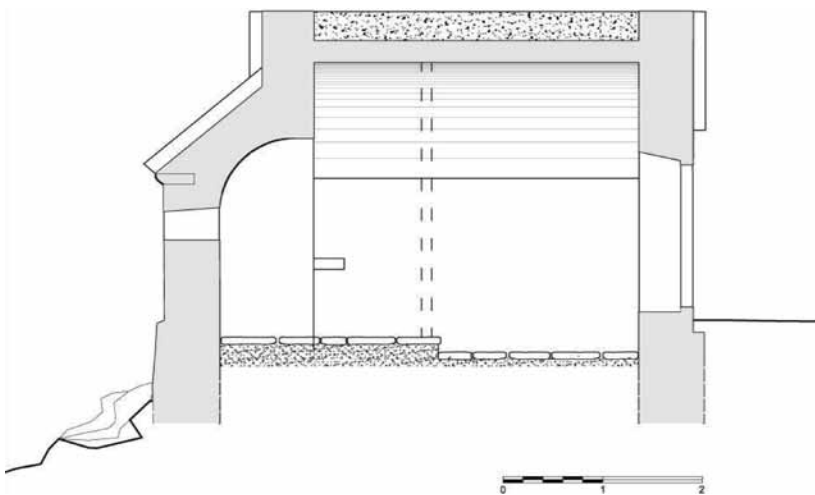
Инсталације. Новим рјешењем предложено је увођење громобранске инсталације, као и минималних електричних инсталација ради освјетљавања унутрашњости и спољашњости цркве и црквеног дворишта. Напајање ће се вршити путем соларних колектора.

Пројекат новог иконостаса рађен је по узору на сличне примјере у као што је црква св. Николе у Бигови¹³.

Пројектом новог звоника, који је такође рађен по узору на сличне примјере, предвиђено је да он по конструкцији буде слободностојећи, одвојен од саме цркве. Дјелови пројекта који се односе на израду новог звоника још увијек нису изведени.

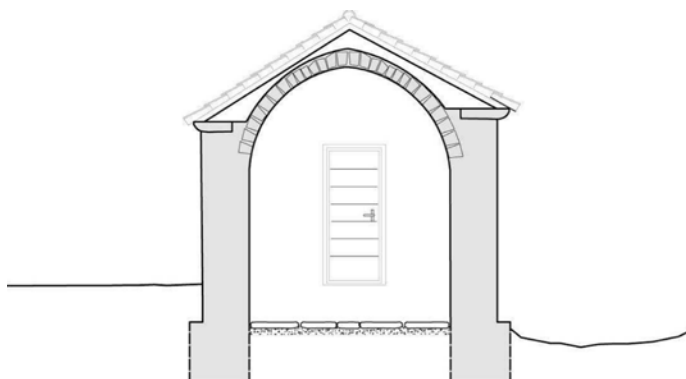

Цртеж 7 - Основа цркве, пројектовано стање

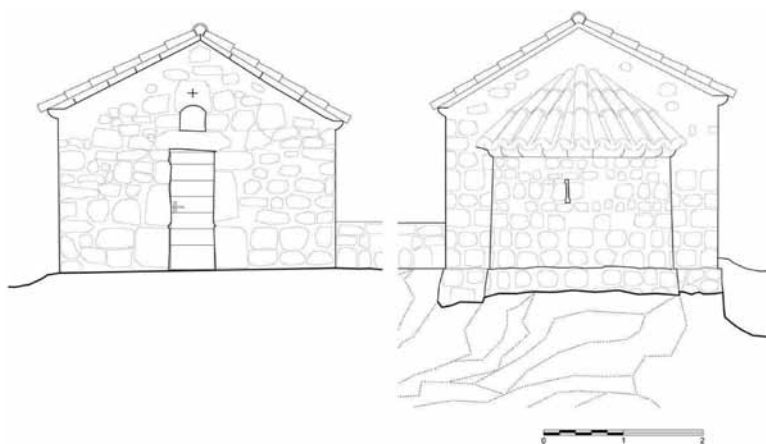

Цртеж 8 - Подужни пресјек цркве, пројектовано стање

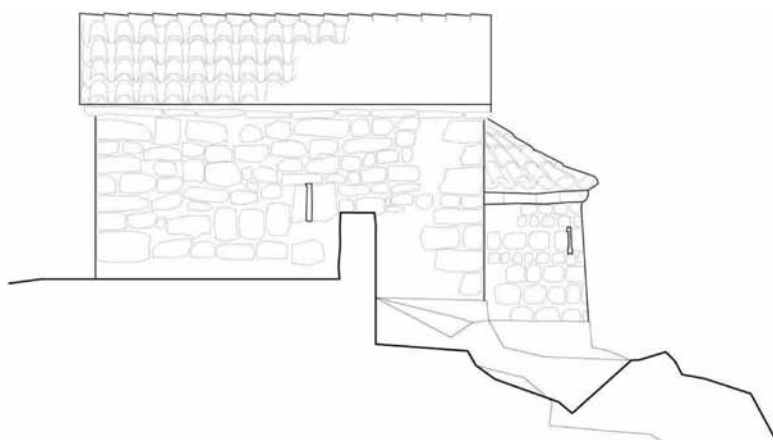
¹³ Иконе на новом иконостасу осликао је Раде Павловић из Београда.

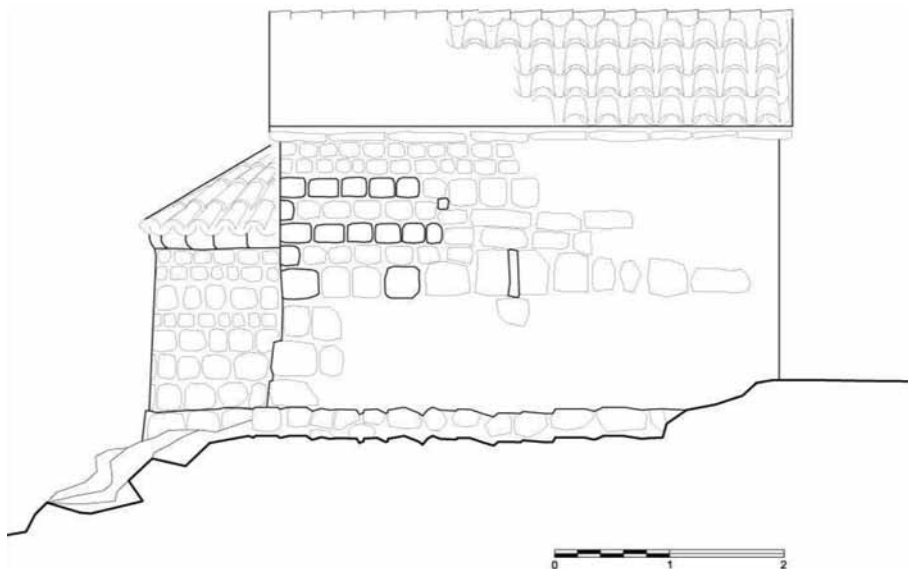
Цртеж 9 - Попречни пресјек цркве, пројектовано стање

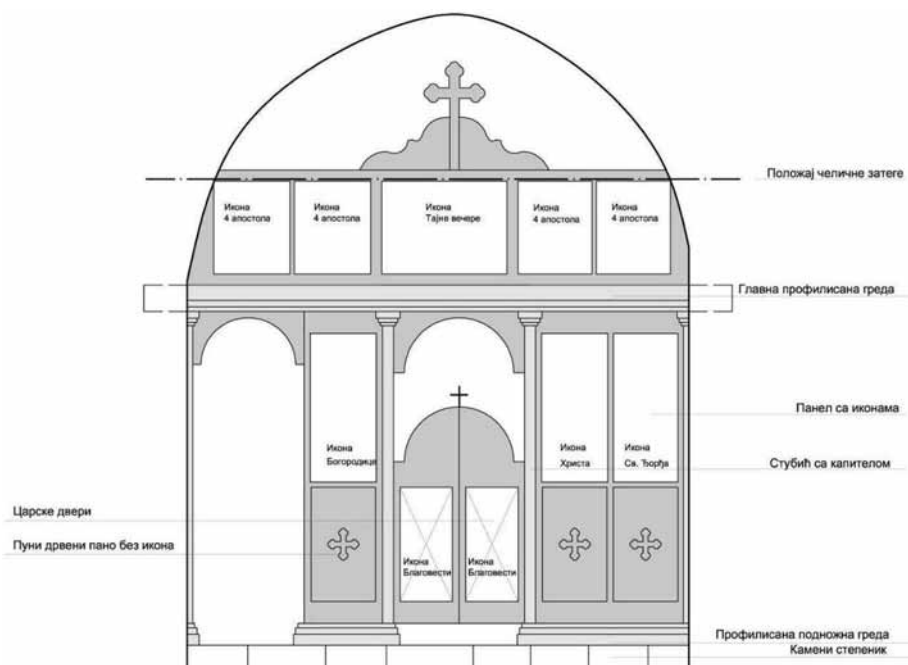
Цртежи 10 и 11 - Западна и источна фасада, пројектовано стање

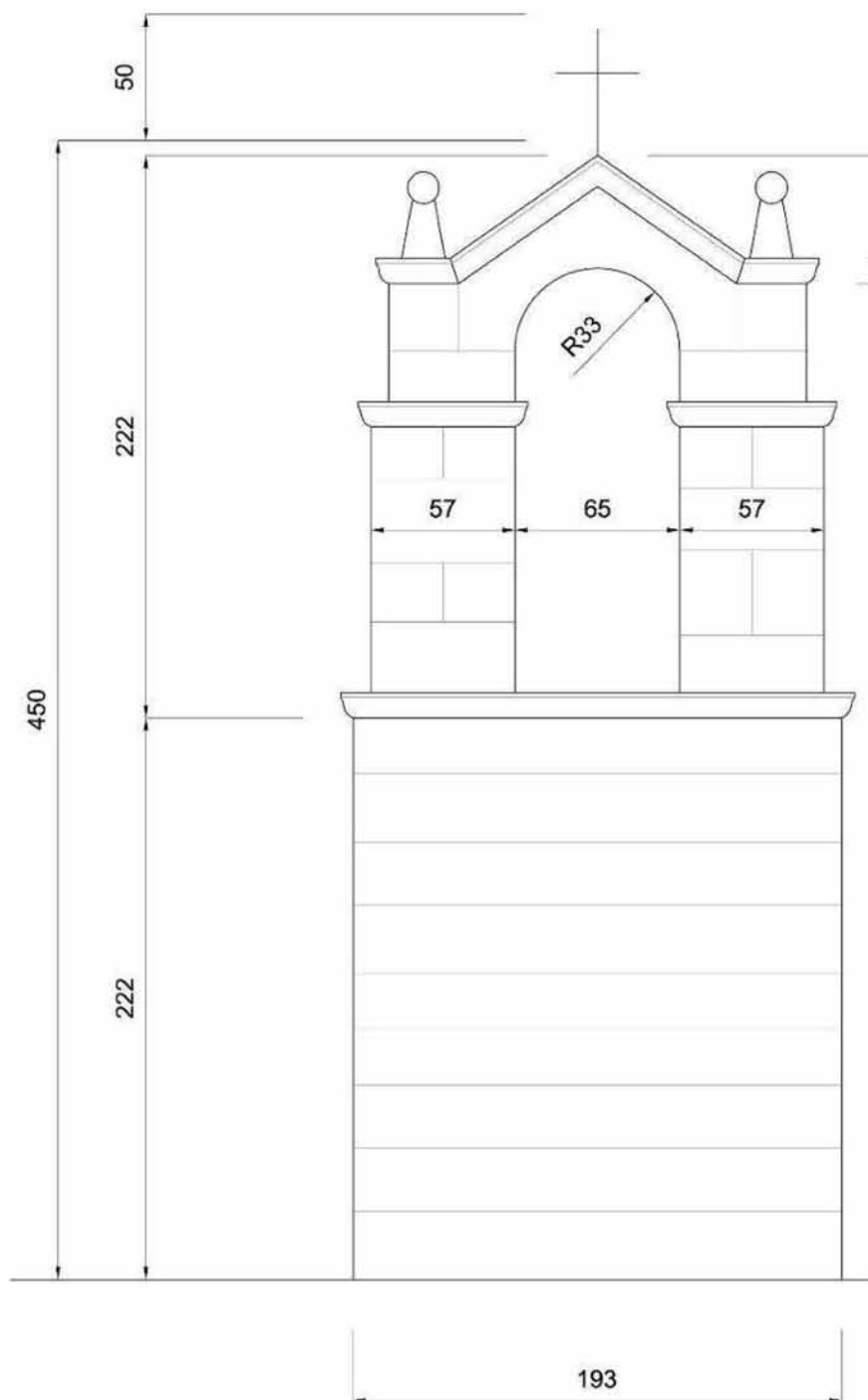
Цртеж 12 - Јужна фасада, пројектовано стање

Цртеж 13 - Сјеверна фасада, пројектовано стање

Цртеж 14 - Изглед новог иконостаса

Цртеж 15 - Изглед новопроектваног звоника цркве (неизведено)

Сл. 15 - Реконструкција свода, током радова

Сл. 16 - Изглед цркве у току радова

Сл. 17 - Изглед реконструисаног источног зида цркве, током радова

Сл. 18 - Изглед унутрашње стране реконструисане калоте апсиде источног зида цркве, током радова

Сл. 19 - Изглед обновљеног комплекса цркве са оградним зидом, поглед са југозапада

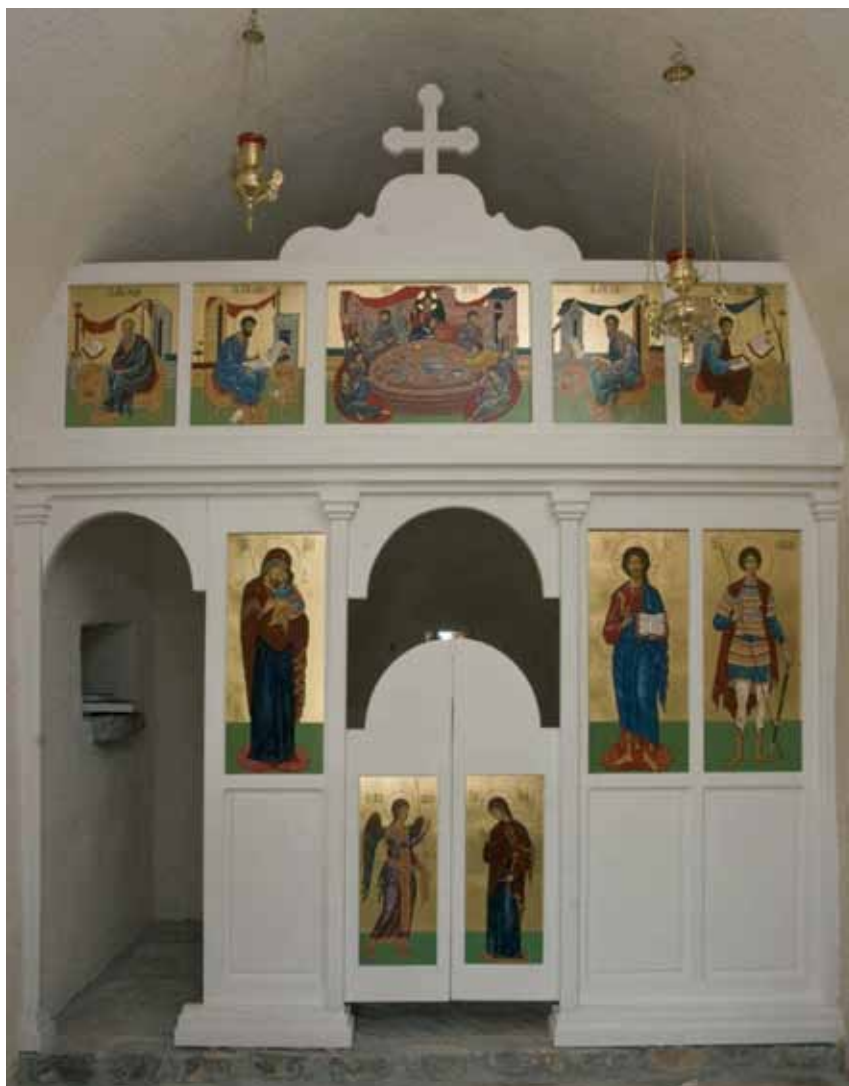
Сл. 20 – Изглед обновљене цркве, поглед са сјеверозапада

Сл. 21 – Изглед обновљене цркве, поглед са југозапада

Сл. 22 – Изглед обновљене цркве, поглед са југоистока

Сл. 23 – Изглед унутрашњости обновљене цркве са новим иконостасом

ЗАКЉУЧАК

Љешевићи су најзападније од села Доњег Грбља. У њему се, поред остале четири цркве налази и црква св. Ђорђа са црквеним двориштем ограђеним ниским каменим зидом чији неправилни облик прати конфигурацију терена. Унутар дворишта налази се крупна стенска маса, као и шест древних гробова покривених једноставним правоугаоним каменим плочама. Комплекс има два улаза у виду узаних ниских капија, на источној и западној страни.

У писаним историјским изворима село Љешевићи помиње се први пут у 15. вијеку као једно од насеља Михољског збора. Такође, село и његови становници помињу се у историјским изворима више пута током 15. и 16. вијека (1422, 1494, 1553. године).

Након вишевјековне административне припадности Кртољској општини, Љешевићи су 1865. године у формалном смислу постали дио Грбља.

Црква св. Ђорђа је малена правоугаона грађевина са полукружном апсидом на источној страни, без звоника. По казивању мјештана налази се у рушевном стању без свода и крова, од времена првог свјетског рата.

У познатим историјским изворима нема сачуваних података о времену грађења цркве, али на основу натписа који наводи Младен Црногорчевић у свом дјелу Цркве у Грбљу може претпоставити да је иконостас у цркви св. Ђорђа урадио Даскал Рафаил Димитријевић 1752. године, што наводи да је црква могла бити подигнута прије те године, односно током прве половине 18. вијека.

Током 2008. године приступило се истраживању и изради пројекта обнове цркве св. Ђорђа. Главни принцип при обнови цркве св. Ђорђа био је да се споменик обнови у складу са конзерваторским принципима за обнову историјских грађевина, тј. да се обнове и очувају њене историјске, архитектонске и амбијенталне вриједности и да се оспособи за поновно вршење вјерских обреда.

Становници села које је представљао Одбор за обнову цркве св. Ђорђа организовали су радове који су и изведени током исте године. Овом приликом завршени су радови на обнови цркве и изради новог иконостаса, затим радови на обнови оградног зида, приступних капија и стаза, као и на рашчишћавању оградног црквеног дворишта и околине од самоникле вегетације и шута. Такође, уређени су приступни пут којим се прилази од локалног пута за Бигову, као и простор ван оградног зида.

Пројектом је предвиђена и израда новог звоника у непосредној близини обновљене цркве, који до данас није изведен.

Радови на обнови цркве и уређења дворишта одвијали су се уз стручни надзор архитекте конзерватора и стручњака из Регионалног завода за заштиту споменика културе Котор и уз свесрдно ангажовање мјештана Љешевића.

Материјал приказан у овом раду представља важан примјер о томе како добра сарадња, те међусобно разумјевање и уважавање између пројектанта-конзерватора, стручне службе заштите споменика културе и мјештана током читавог процеса истраживања, израде пројекта и извођења конзерваторско-рестаураторских радова, може да пружи одличне резултате.

Katarina Nikolić

ST. GEORGE'S CHURCH, LJEŠEVIĆI RESEARCH AND RENOVATION OF THE CHURCH

Summary

Lješevići is the westernmost village of Donji Grbalj. There is St. George's church with the church-yard surrounded by a low wall of uneven shape because it follows the configuration of the ground. Inside the yard there is a bulky rocky mass, as well as six old graves covered with simple rectangular stone plates. The complex has two entrances in the form of narrow gates, on the eastern and western side.

In the written historic sources the village of Lješevići is mentioned as one of the settlements of Miholjski Zbor from the first quarter of the 13th century till the mid-15th century. The village is also mentioned several times in the 15th and 16th century (years 1422, 1494, 1553).

After the 1979 earthquake the people started moving from the village to the towns Kotor, Tivat and Budva.

St. George's is a small rectangular building with semicircular apse on the eastern end, without belfry. According to the accounts of the local people it was in the ruined condition, without the arch or roof, since World War I.

In the known historic sources there are no data about the construction of the church, but according to the inscription quoted by Mladen Crnogorčević in his work Churches in Grbalj it is known that the iconostasis of St. George's was made by Daskal Rafail Dimitrijević in 1752 indicating that the church might have been built before that year, that is in the 18th century.

During the year 2008 the works on research and designing of renovation project of St. George's started. The main principle of the renovation of St. Georges was to respect the conservational principles for the renovation of historic buildings, i.e. to renovate and keep its historic, architectural and ambience values and to make it again suitable for the performance of religious ceremonies.

The villagers, i.e. the Board for the Renovation of the Church, organized the works that were carried out during that year. On the occasion they completed the works on the renovation of the church, surrounding wall, access gates and paths, as well as the removing wild vegetation and rubble from the church yard and the surrounding. The access road from the local road to Bigovo and the area outside the wall were also repaired.

According to the project the production of a new iconostasis and belfry were planned, but the works have not been completed till the present day.

The renovation works of the church and yard were carried out under the professional surveillance of the architect conservationist and the experts from the Regional Institute for the Protection of Cultural Monuments Kotor and ardent engagement of the local people of Lješevići.

The material exposed in this paper presents an important example of how much can be achieved by good cooperation and understanding between designers, professional services and local people during the whole process of designing of the project and performance of the conservational – restoring work.